

Kennisplatform
Integratie &
Samenleving

Kennisatelier Eenzaamheid bij ouderen
met een migratieachtergrond

Programma

- 13.05: Inleiding Tineke Fokkema
- 13.20: Verkennend onderzoek naar eenzaamheid bij Marokkaanse ouderen
- 13.40: Panelgesprek
- 14.15: Pauze
- 14.30: Thematafels
- 15.30: Terugkoppeling
- 16.15: Conclusie en reflectie Tineke Fokkema
- 16.30: Hapje en drankje

Kwantitatief onderzoek naar eenzaamheid onder migrantenouderen: stand van zaken

Tineke Fokkema, NIDI-KNAW,
Rijksuniversiteit Groningen, Erasmus
Universiteit Rotterdam

Definitie eenzaamheid

Eenzaamheid betreft een situatie waarin mensen een subjectief tekort of gemis ervaren aan (kwaliteit van de) contacten in vergelijking met de contacten die men wenst (Perlman & Peplau, 1981)

Sociale isolatie daarentegen is het ontbreken van participatie in een gevarieerde set van verbanden en in de samenleving

Bij eenzaamheid staat de vraag centraal:

In hoeverre voelt deze man of vrouw zich eenzaam of erbij te behoren?

Bij sociale isolatie staat de vraag centraal:

In hoeverre is deze man of vrouw alleen of omringd door anderen?

Mensen met weinig contacten hoeven dus niet eenzaam te zijn

Mensen met veel contacten kunnen dus eenzaam zijn

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Erasmus', located in the bottom right corner of the slide.

Twee typen van eenzaamheid

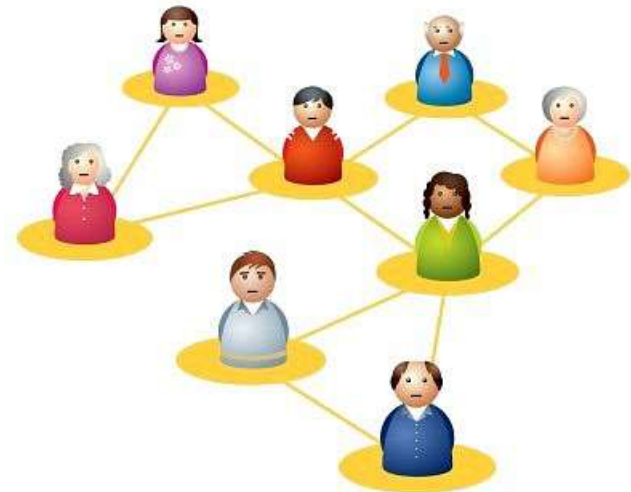
Emotionele eenzaamheid:

ervaren gemis van een intieme relatie,
een emotioneel hechte band
(partner, vriend, kind)

Sociale eenzaamheid:

ervaren gemis van betekenisvolle
relaties met een bredere groep mensen
(kennissen, collega's, buurtgenoten,
mensen met dezelfde belangstelling)

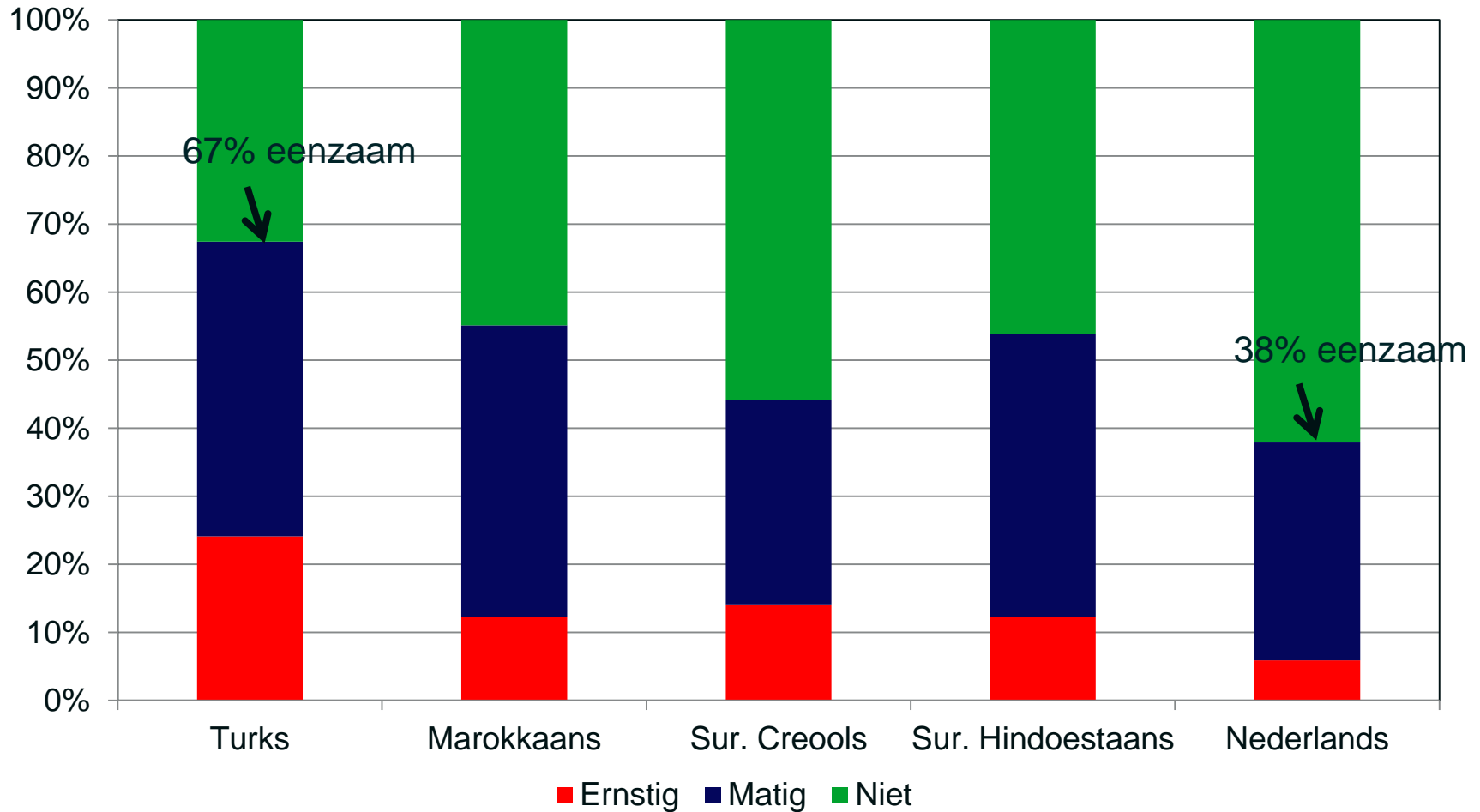

Erasmus

De Jong Gierveld eenzaamheidsschaal (0-2: niet eenzaam; 3-8 matig eenzaam; 9-11 sterk eenzaam)

	Ja	Min of meer	Nee
Er is altijd wel iemand in mijn omgeving bij wie ik met mijn dagelijkse probleempjes terecht kan		S	S
Ik mis een echt goede vriend of vriendin	E	E	
Ik ervaar een leegte om me heen	E	E	
Er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van narigheid kan terugvallen		S	S
Ik mis gezelligheid om me heen	E	E	
Ik vind mijn kring van kennissen te beperkt	E	E	
Ik heb veel mensen op wie ik volledig kan vertrouwen		S	S
Er zijn voldoende mensen met wie ik me nauw verbonden voel		S	S
Ik mis mensen om me heen	E	E	
Vaak voel ik me in de steek gelaten	E	E	
Wanneer ik daar behoefte aan heb kan ik altijd bij mijn vrienden terecht		S	S

Eenzaamheid (%) naar herkomst

Verklaringen voor hogere eenzaamheid onder Marokkaanse en Turkse migrantenoudereren

1. Verschillen in concept en meting eenzaamheid tussen herkomstgroepen
2. Oudere migranten kwetsbaarder; accumulatie van risicofactoren (w.o. slechte gezondheid, lage SES)
3. Differentiële effecten van risico- en beschermende factoren naar herkomstgroep
4. Migrant-specifieke factoren (w.o. taalbarrière, onvoldoende toegankelijkheid reguliere professionele zorg, sociale uitsluiting, etnische discriminatie, transnationaal gedrag)

Verklaringen voor hogere eenzaamheid onder Marokkaanse en Turkse migrantenoudereren

1. Verschillen in concept en meting eenzaamheid tussen herkomstgroepen → geen bewijs; de Jong Gierveld eenzaamheidsschaal betrouwbaar en valide voor Surinamers, Marokkanen en Turken (Uysal-Bozkir et al., 2017; van Tilburg & Fokkema, 2018)
2. Oudere migranten kwetsbaarder; accumulatie van risicofactoren (w.o. slechte gezondheid, lage SES)
3. Differentiële effecten van risico- en beschermende factoren naar herkomstgroep
4. Migrant-specifieke factoren (w.o. taalbarrière, onvoldoende toegankelijkheid reguliere professionele zorg, sociale uitsluiting, etnische discriminatie, transnationaal gedrag)

Verklaringen voor hogere eenzaamheid onder Marokkaanse en Turkse migrantenouderen

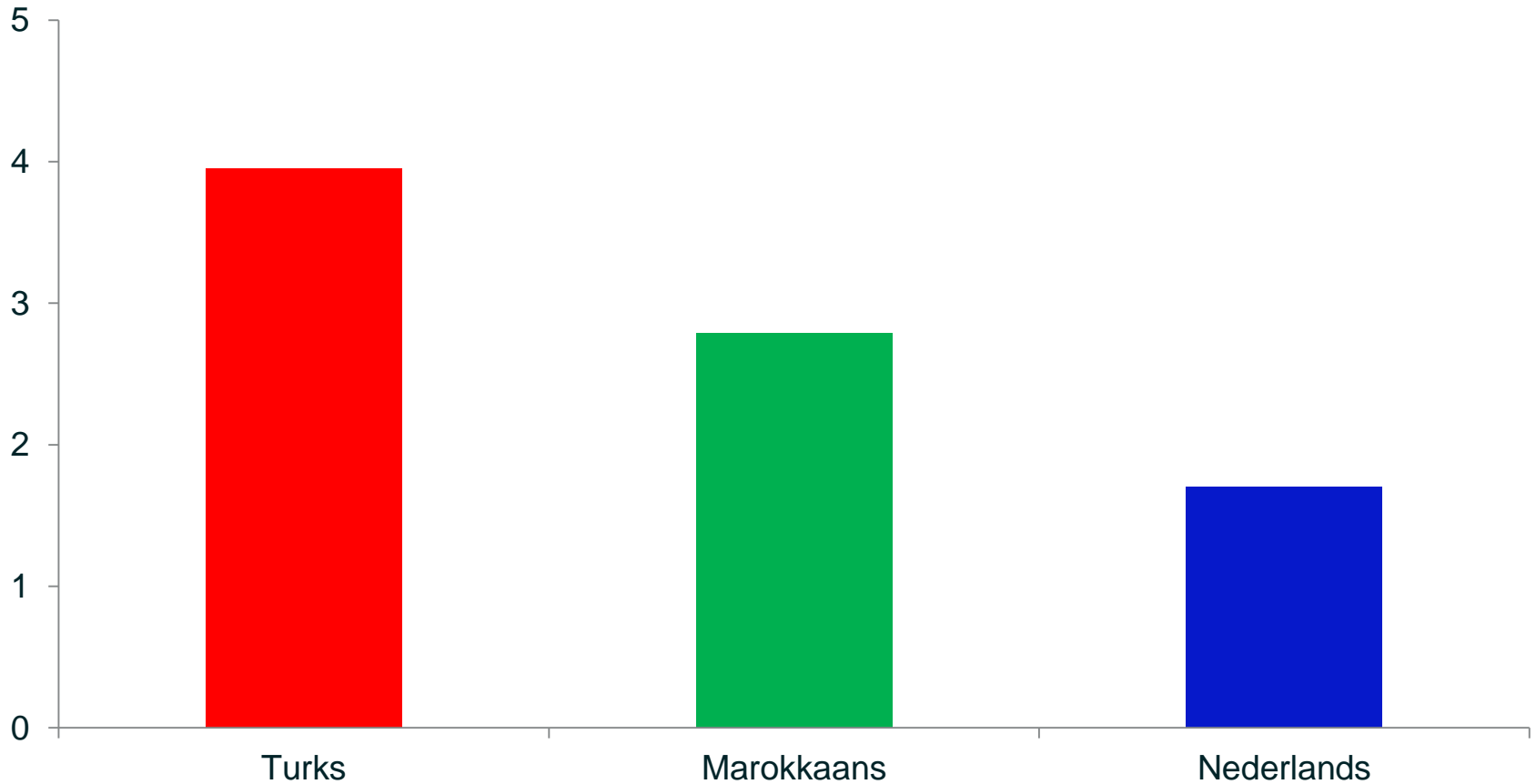
1. Verschillen in concept en meting eenzaamheid tussen herkomstgroepen → geen bewijs; de Jong Gierveld eenzaamheidsschaal betrouwbaar en valide voor Surinamers, Marokkanen en Turken (Uysal-Bozkir et al., 2017; van Tilburg & Fokkema, 2018)
2. Oudere migranten kwetsbaarder; accumulatie van risicofactoren (w.o. slechte gezondheid, lage SES)
3. Differentiële effecten van risico- en beschermende factoren naar herkomstgroep
4. Migrant-specifieke factoren (w.o. taalbarrière, onvoldoende toegankelijkheid reguliere professionele zorg, sociale uitsluiting, etnische discriminatie, transnationaal gedrag)

Data: Longitudinal Aging Study Amsterdam (LASA) migrantensample 2013-2014

- Eerste generatie Marokkaanse en Turkse migranten in Nederland, 55-64 jaar
- Random sample uit gemeenteregisters van 15 steden
- Face-to-face (vertaald) interview
- Respons: 45%
- Marokkaans N=209 → 176, Turks N=269 → 235
- Gemiddeld aantal jaren in Nederland: 37 jaar
- Vergelijklingsgroep: Nederlanders N=292

Eenzaamheid (0–11) naar herkomst

LASA, 15 steden, 55-64
Gecontroleerd voor sekse en leeftijd

Verklaringen voor hogere eenzaamheid onder Marokkaanse en Turkse migrantenoudereren

1. Verschillen in concept en meting eenzaamheid tussen herkomstgroepen → geen bewijs; de Jong Gierveld eenzaamheidsschaal betrouwbaar en valide voor Surinamers, Marokkanen en Turken (Uysal-Bozkir et al., 2017; van Tilburg & Fokkema, 2018)
2. Oudere migranten kwetsbaarder; accumulatie van risicofactoren (w.o. slechte gezondheid, lage SES)
3. Differentiële effecten van risico- en beschermende factoren naar herkomstgroep
4. Migrant-specifieke factoren (w.o. taalbarrière, onvoldoende toegankelijkheid reguliere professionele zorg, sociale uitsluiting, etnische discriminatie, transnationaal gedrag)

Meetinstrumenten

- Eenzaamheidsschaal De Jong Gierveld
- Sekse, leeftijd
- Sociale relaties
- Sociaaleconomische positie
- Maatschappelijke participatie
- Regie over het leven
- Gezondheid

Samenvatting verschillen

Gunstig

Gehuwd*

Aantal personen in huishouden

Aantal kinderen

Contactfrequentie (schoon)kinderen

Contactfrequentie kleinkinderen

Contactfrequentie vrienden/bekenden*

Contactfrequentie buren

Lid organisaties

Bezoekfrequentie kerk/moskee

**Verschillen in eenzaamheid
verminderd met > 50%,
maar nog steeds significant
Eenzaamheid nog steeds het hoogst
onder Turkse migrantenouderen**

Ongunstig

Contactfrequentie overige familie

Opleidingsniveau

Hoogte inkomen

Tevredenheid met inkomen*

Werkend

Gebruik internet

Ervaren regie*

Gezondheid in het algemeen

Depressieve symptomen*

Aantal chronische ziekten

Fysiek functioneren

Cognitief functioneren

Verklaringen voor hogere eenzaamheid onder Marokkaanse en Turkse migrantenoudereren

1. Verschillen in concept en meting eenzaamheid tussen herkomstgroepen → geen bewijs; de Jong Gierveld eenzaamheidsschaal betrouwbaar en valide voor Surinamers, Marokkanen en Turken (Uysal-Bozkir et al., 2017; van Tilburg & Fokkema, 2018)
2. Oudere migranten kwetsbaarder; accumulatie van risicofactoren → gedeeltelijke verklaring (SES, gezondheid, regie) (van Tilburg & Fokkema, 2018)
3. Differentiële effecten van risico- en beschermende factoren naar herkomstgroep
4. Migrant-specifieke factoren (w.o. taalbarrière, onvoldoende toegankelijkheid reguliere professionele zorg, sociale uitsluiting, etnische discriminatie, transnationaal gedrag)

Erasmus

Verklaringen voor hogere eenzaamheid onder Marokkaanse en Turkse migrantenouderen

1. Verschillen in concept en meting eenzaamheid tussen herkomstgroepen → geen bewijs; de Jong Gierveld eenzaamheidsschaal betrouwbaar en valide voor Surinamers, Marokkanen en Turken (Uysal-Bozkir et al., 2017; van Tilburg & Fokkema, 2018)
2. Oudere migranten kwetsbaarder; accumulatie van risicofactoren → gedeeltelijke verklaring (SES, gezondheid, regie) (van Tilburg & Fokkema, 2018)
3. **Differentiële effecten van risico- en beschermende factoren naar herkomstgroep**
4. Migrant-specifieke factoren (w.o. taalbarrière, onvoldoende toegankelijkheid reguliere professionele zorg, sociale uitsluiting, etnische discriminatie, transnationaal gedrag)

Differentiële beschermende factoren

	Nederlands	Marokkaans	Turks
Gehuwd		minder bescherming	
Contactfrequentie (schoon)kinderen			meer bescherming
Opleidingsniveau	-	bescherming	bescherming
Fysiek functioneren			minder bescherming

Factoren vergelijkbaar voor Nederlanders, Marokkanen en Turken:
contactfrequentie vrienden/bekenden, tevredenheid met inkomen,
ervaren regie, depressieve symptomen

Erasmus

Verklaringen voor hogere eenzaamheid onder Marokkaanse en Turkse migrantenouderen

1. Verschillen in concept en meting eenzaamheid tussen herkomstgroepen → geen bewijs; de Jong Gierveld eenzaamheidsschaal betrouwbaar en valide voor Surinamers, Marokkanen en Turken (Uysal-Bozkir et al., 2017; van Tilburg & Fokkema, 2018)
2. Oudere migranten kwetsbaarder; accumulatie van risicofactoren → gedeeltelijke verklaring (SES, gezondheid, regie) (van Tilburg & Fokkema, 2018)
3. **Differentiële effecten van risico- en beschermende factoren naar herkomstgroep → bewijs voor enkele factoren** (van Tilburg & Fokkema, 2020)
4. Migrant-specifieke factoren (w.o. taalbarrière, onvoldoende toegankelijkheid reguliere professionele zorg, sociale uitsluiting, etnische discriminatie, transnationaal gedrag)

The Erasmus logo, featuring the word 'Erasmus' in a stylized, cursive script.

Verklaringen voor hogere eenzaamheid onder Marokkaanse en Turkse migrantenoudereren

1. Verschillen in concept en meting eenzaamheid tussen herkomstgroepen → geen bewijs; de Jong Gierveld eenzaamheidsschaal betrouwbaar en valide voor Surinamers, Marokkanen en Turken (Uysal-Bozkir et al., 2017; van Tilburg & Fokkema, 2018)
2. Oudere migranten kwetsbaarder; accumulatie van risicofactoren → gedeeltelijke verklaring (SES, gezondheid, regie) (van Tilburg & Fokkema, 2018)
3. Differentiële effecten van risico- en beschermende factoren naar herkomstgroep → bewijs voor enkele factoren (van Tilburg & Fokkema, 2020)
4. Migrant-specifieke factoren (w.o. taalbarrière, onvoldoende toegankelijkheid reguliere professionele zorg, sociale uitsluiting, etnische discriminatie, transnationaal gedrag)

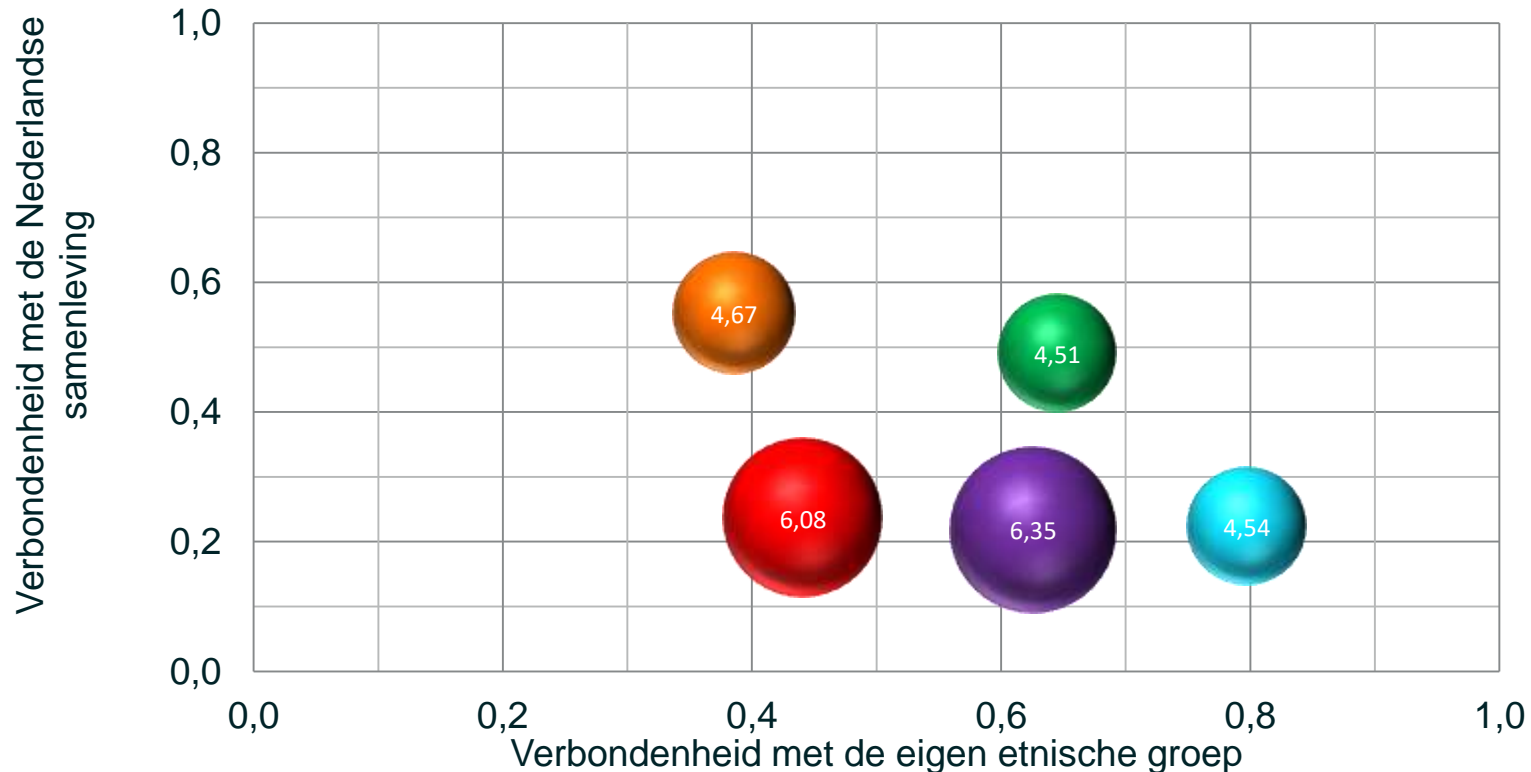
The Erasmus logo, featuring the word 'Erasmus' in a stylized, cursive script.

Verklaringen voor hogere eenzaamheid onder Marokkaanse en Turkse migrantenouderen

1. Verschillen in concept en meting eenzaamheid tussen herkomstgroepen → geen bewijs; de Jong Gierveld eenzaamheidsschaal betrouwbaar en valide voor Surinamers, Marokkanen en Turken (Uysal-Bozkir et al., 2017; van Tilburg & Fokkema, 2018)
2. Oudere migranten kwetsbaarder; accumulatie van risicofactoren → gedeeltelijke verklaring (SES, gezondheid, regie) (van Tilburg & Fokkema, 2018)
3. Differentiële effecten van risico- en beschermende factoren naar herkomstgroep → bewijs voor enkele factoren (van Tilburg & Fokkema, 2020)
4. Migrant-specifieke factoren (w.o. taalbarrière, onvoldoende toegankelijkheid reguliere professionele zorg, sociale uitsluiting, etnische discriminatie, transnationaal gedrag)

The Erasmus logo, featuring the word 'Erasmus' in a stylized, cursive script.

Variatie in eenzaamheid onder Marokkaanse en Turkse migrantenouderen: rol van verbondenheid

- Verbondenheid met de eigen etnische groep en/of de Nederlandse samenleving biedt enige bescherming tegen eenzaamheid (Klok et al., 2017)
- Transnationale verbondenheid beschermt niet tegen eenzaamheid (Klok et al., 2017; 'betwixt and between identities', 'double absence'; Grillo, 2007, Sayad, 1999)
- Eenzaamheid nog steeds het hoogst onder Turkse migrantenouderen

Afgerond en lopend kwalitatief onderzoek

Alternatieve verklaringen voor hogere eenzaamheid onder Marokkaanse en Turkse migrantenouderen en voor verschil in eenzaamheid tussen Marokkaanse en Turkse migrantenouderen

- **Conflicterende meningen over pendelen, terugkeerwens** (Hanan Nhass – KIS)
- **Religiositeit** (Hanan Nhass & Joline Verloove – KIS)
- **Type zorggebruik, i.h.b. rol van mantelzorgers en cultuurspecifieke en -sensitieve zorg** (Fatoş Ipek-Demis – OMAZ, Roshnie Kolste – Pharos)
- **Taalbeheersing** (Anna Pot – UvA)
- **Wensen en verwachtingen t.a.v. relaties, kwaliteit van relaties** (Nina Conkova – Leyden Academy, Sophie Karatas)

The Erasmus logo, featuring the word 'Erasmus' in a stylized, cursive script.

Dank voor uw
aandacht!

Tineke Fokkema
fokkema@nidi.nl

Hoe beleven Marokkaanse ouderen eenzaamheid en wat zien zij als een goede oude dag?

Hanan Nhass
Joline Verloove

- Maatschappelijke relevantie
- Kennisgat: onderzoek richt zich meestal op moslimjongeren
- Wel veel onderzoek naar zorgbehoefte, maar veel minder naar welzijn van ouderen

Onderzoeksvraag

Hoe kunnen sociaal professionals en informele hulpverleners ouderen met een Marokkaanse achtergrond beter ondersteunen in de preventie en aanpak van eenzaamheid?

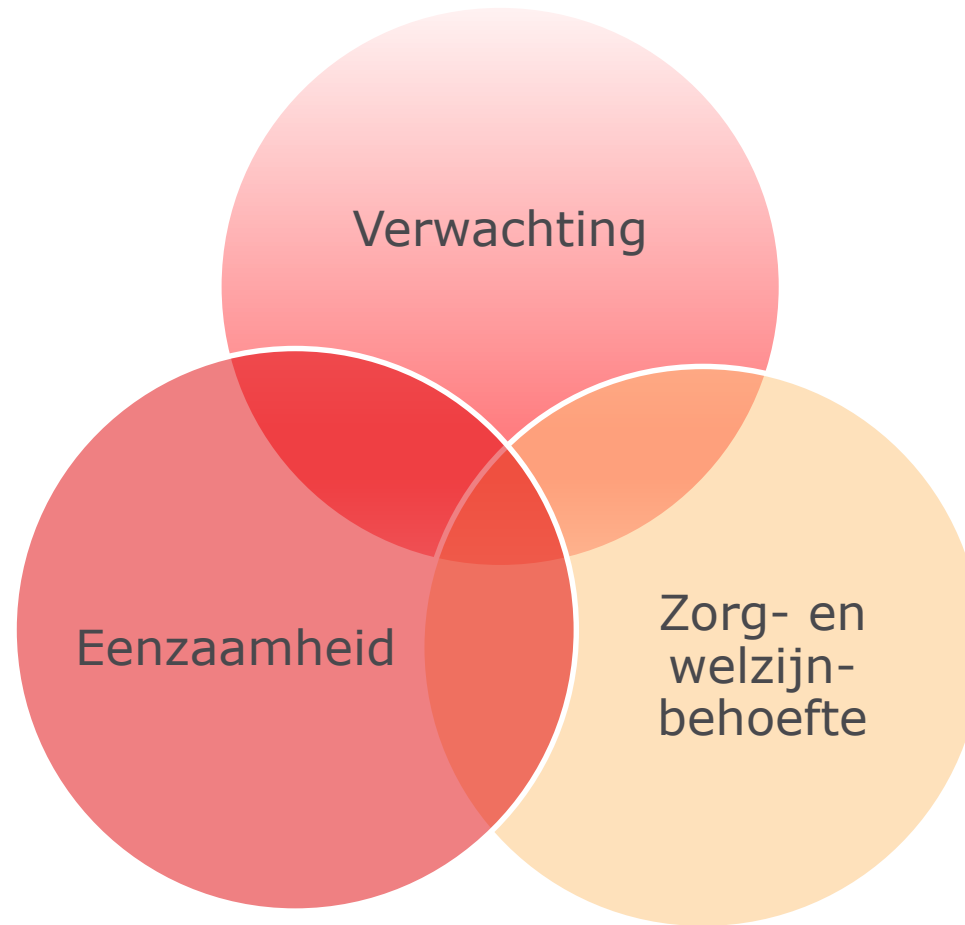
Methode

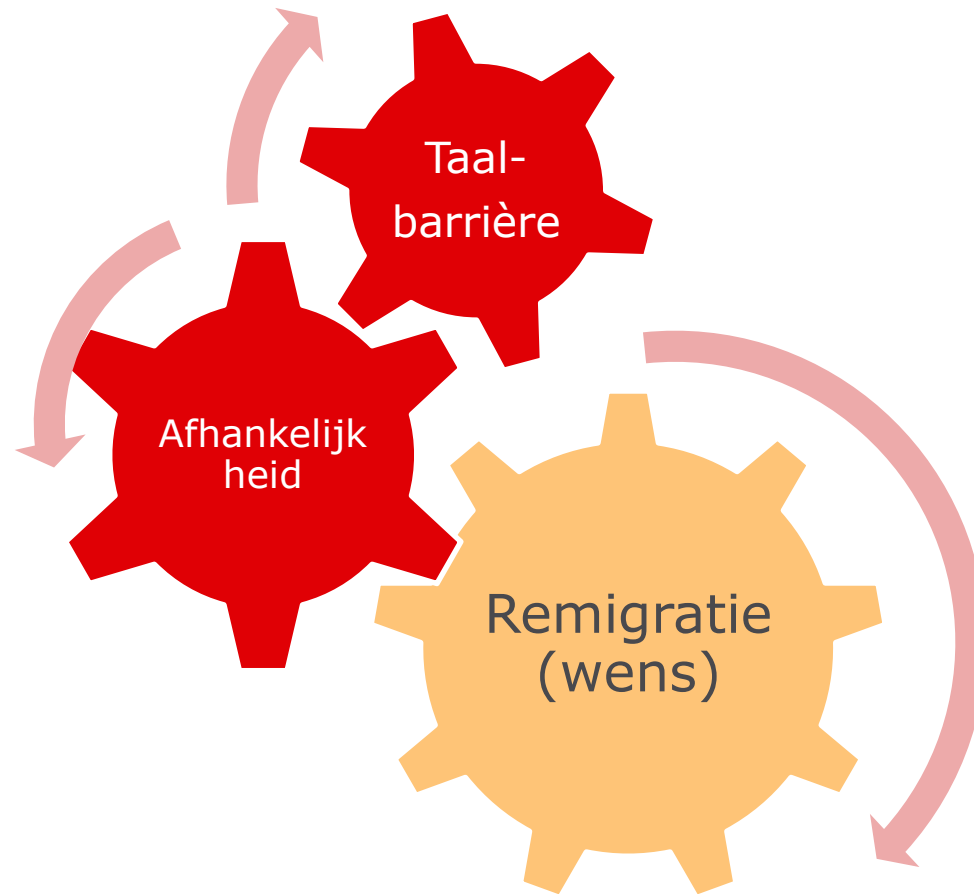
- Literatuurstudie
- Interviews met 12 Marokkaanse ouderen (65+) – 6M/6F
- Interviews met 6 professionals
- Expertmeeting

De relatie tussen veroudering en eenzaamheid

Andere belangrijke factoren

Remigratie als oorzaak

Eenzaamheid is een groot probleem. Vooral voor vrouwen wiens man is teruggekeerd naar Marokko. We moeten hier over praten, over de pijn en het leed en de gevolgen hiervan voor hun dagelijks leven.

Fatima, geestelijk verzorger

Genderverschil

- Genderverschil
- Vrouwen mogelijk extra kwetsbaar?
- Maar lijkt geen gevolgen te hebben voor het discours – het praten is door mannen en vrouwen gelijk qua inhoud (niet qua hoeveelheid).

Geloof belangrijk

*En jullie Heer heeft bepaald dat jullie niets dan Hem alleen aanbidden, en goedheid betrachten tegenover de ouders. Als een van de twee of beiden de ouderdom bereiken in jouw aanwezigheid, zeg dan nooit 'foei' tegen hen, snauw hen niet af en spreekt tot hen een vriendelijk woord. **En wees zachtmoedig voor beiden, en nederig en liefdevol**, en zeg: O mijn Heer, schenk hun genade, zoals zij mij opvoedden toen ik klein was. [Koran 17:23 24]*

Over eenzaamheid weinig te vinden in religieuze bronnen

- Kinderen (extended family) en gemeenschap horen voor ouderen te zorgen
- Ouderen horen zich niet eenzaam te voelen
- God geen argument (meer) in seculiere samenleving
- Maar realiteit is anders: in een seculiere marktgedreven economie staat de mantelzorg voor ouders onder druk

Zorgdilemma

Ouderen ervaren een dilemma: Fadila (70 jaar) verwoordt dit als volgt:

Nu ben ik al oud, maar alhamdoelilah [alle lof aan Allah] ik kan mezelf nog goed redden. Maar als ik straks hulp nodig heb...wie gaat mij dan verzorgen? Mijn kinderen wil ik niet tot last zijn en een verpleeghuis is ook niet goed: ik wil niet sterven tussen niet-moslims.

Ondersteuningsbehoefte bij tegengaan eenzaamheid

- Latente behoefte
- Weinig agency
- Weinig hobby's, maar activiteiten die wel aanslaan zijn laagdrempelig (wandelen, samen koraan lezen, praten, eten)

Onze ouderen zijn nú oud, dus we hebben niet veel tijd meer. We moeten hier meer aandacht aan geven, bijvoorbeeld in de vrijdagpreek. De deur naar verandering gaat altijd open van binnenuit. Alleen zo kunnen we het taboe opheffen.

Hassan, moskeevoorzitter

Rol van smeekbede

Middels smeekbede God vragen om het leven in gezondheid door te brengen en de duur van leven gelijk te laten oplopen met gezondheid, om niemand tot last te zijn.

Houssain (76 jaar) verwoordt het zo:

Als je ziek bent, ben je niet alleen voor je zelf een last, maar ook voor iedereen om je heen. Ik wil niet dat het zo ver komt, Allahister [Allah behoede].

Verveling [el kant]

- Neemt een belangrijke plaats in bij respondenten
- Beklemmend gevoel
- Wandelen en bidden als remedie
- Gendersverschil i.r.t. verveling/eenzaamheid

Concluderend

- Zorgdilemma: sterke focus op en afhankelijkheid van kinderen
- Remigratie-dilemma: blijven of gaan? Implicaties voor vrouwen zijn groot
- Eenzaamheid [El Wahdaniya] is gelinkt aan verveling [El Kant]
- Minder agency, maken behoefte niet expliciet, weten ook niet waar uit te kiezen

Tips voor sociaal professional en informele hulpverlener

- Heb oog voor genderverschillen (en factoren als remigratie, afhankelijkheid van kinderen/mantelzorgers)
- Bereik ouderen via kinderen/mantelzorgers
- Eenzaamheid is wél bespreekbaar
- Vertrouwen is zeer belangrijk
- Rol geloof is belangrijk voor ouderen (bijv. activiteiten i.r.t. gebedstijden)

Dank voor de aandacht!

Vragen?

h.nhass@kis.nl

j.verloove@kis.nl

Rapport online: februari 2020

- Fatoş Ipek-Demir (OMAZ – Oudere Migranten Aan Zet)
- Roshnie Kolste (Pharos)
- Lucía Lameiro García (NOOM)
- Radj Ramcharan (stichting ASHA en stichting Lezen en Schrijven)

Stelling 1

Migrantenouderen zijn helemaal niet bezig met eenzaamheid

Stelling 2

Interventies tegen eenzaamheid
sluiten niet aan bij de leefwereld van
migrantenouderen

Stelling 3

Aandacht voor cultuursensitiviteit heeft
nog niet geleid tot betere
ondersteuning van migrantenouderen

Stelling 4

Migrantenouderen zijn niet eenzaam
omdat ze (relatief veel) kinderen
hebben

Pauze

12/10/2019

Thematafels

1. Hoe kun je vertrouwen winnen om openlijk over een gevoelig onderwerp als eenzaamheid te praten? Met Marzouka Boulaghbage (stichting Al Amal en Dock Utrecht)
2. Welke rol kunnen mantelzorgers spelen in de aanpak van eenzaamheid? Met Habiba Chrifi (steunpunt mantelzorg U-centraal)
3. Cultuursensitieve zorg voor thuiswonende migrantenouderen met beginnende dementie, hoe doe je dat? Met Arzu Karadiz van (welzijnsinstelling de Schoor) en Roshnie Kolste (Pharos)
4. Welke ideeën hebben ouderen zelf over eenzaamheid en *active ageing* en hoe sluit je daarop aan? Met Fatoş Ipek-Demir (OMAZ – Oudere Migranten Aan Zet)
5. Wat is de rol van het geloof in het begeleiden van ouderen met vraagstukken rondom ouder worden en eenzaamheid? Met Hanan Nhass (KIS)

Terugkoppeling en discussie

1. Hoe kun je vertrouwen winnen om openlijk over een gevoelig onderwerp als eenzaamheid te praten?
2. Welke rol kunnen mantelzorgers spelen in de aanpak van eenzaamheid?
3. Cultuursensitieve zorg voor thuiswonende migrantenouderen met beginnende dementie, hoe doe je dat?
4. Welke ideeën hebben ouderen zelf over eenzaamheid en *active ageing* en hoe sluit je daarop aan?
5. Wat is de rol van het geloof in het begeleiden van ouderen met vraagstukken rondom ouder worden en eenzaamheid?

Conclusie en reflectie

Tineke Fokkema

Bedankt!

Meer weten:

www.kis.nl/ouderen

www.movisie.nl/ouderen

Contact:

j.verloove@kis.nl

